

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

УДК 378.39(477.82:430)“19”/“20

Антонюк Любов Максимівна

**Виховання дітей національних меншин
на Волині (XIX – початок XX ст.):
порівняльний аналіз**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Житомир – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Дем'янчук Олександр Никанорович,
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри
методики викладання мистецьких дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Анатолій Володимирович,
Тернопільський національний
економічний університет,
завідувач кафедри психологічних
та педагогічних дисциплін;

кандидат педагогічних наук, доцент
Бричок Світлана Борисівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
доцент кафедри
педагогіки початкової освіти.

Захист відбудеться 1 березня 2016 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 14.053.01 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, 2-й поверх, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за (10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40).

Автореферат розісланий 29 січня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.Л. Яценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми і стан її розробки. Демократичні перетворення в незалежній Україні, починаючи з 90-х рр. ХХ століття активізували вивчення маловідомих сторінок її історії. Керуючись загально визнаними нормами міжнародного права, країна проголосила себе гарантом відродження національного і культурного життя етносів, які проживають на її території. З прийняттям нової Конституції України, „Декларації прав національностей”, Закону „Про національні меншини” були закладені правові основи цивілізованого розвитку національних процесів, виявлення національної свідомості всіх громадян.

У сучасних умовах розвитку української національної освіти й культури, водночас як і розв’язання проблем виховання культури міжнаціональних стосунків, вимагає історико-педагогічного аналізу досвіду минулого. Особливої уваги заслуговує питання виховного потенціалу окремих етнічних груп та національних меншин, які й нині складають поліетнічне середовище українського суспільства. Доцільність розгляду окресленої проблеми визначається і тим, що на Волині, яка в ХІХ – на початку ХХ століття була однією з найбільших губерній України, але вкрай малозаселеною, переважаючими національними меншинами були поляки, євреї, чехи і німці. Близько двохсот років вони проживали поряд з корінним населенням – українцями, взаємозбагачуючись культурою, досвідом, знаннями, в тому числі здобутими в галузі освіти й виховання. Однак оригінальний позитивний досвід цих спільнот у сфері виховання не вивчався комплексно до цього часу. Крім того, існує певна специфіка волинського регіону порівняно з іншими регіонами підросійської України щодо організації, змісту та форм виховного процесу у школах національних меншин, зумовлена історичними передумовами цього процесу, кількісно-якісними показниками розвитку освіти, особливостями реалізації національної політики Російської імперії у Волинській губернії.

У більшості історико-педагогічних досліджень, присвячених розвитку національного шкільництва на Україні (І. А. Балуба, О. Б. Бистрицька, А. В. Вихрущ, О. О. Войналович, С. І. Очеретянко, Н. А. Сейко) проблема виховання в школах національних меншин окреслюється як важлива для науково-теоретичного аналізу й визначення регіональної й етнокультурної специфіки.

Деякі аспекти проблеми дослідження, а саме історичні аспекти навчання та виховання дітей національних меншин, висвітлено в монографіях Н. Арндта (1994), І. М. Кулінича, Н. В. Кривця (1997). Історико-педагогічний аналіз польського шкільництва та специфіки виховної системи в школах для

поляків вміщено в дослідженні Н. А. Сейко (1999). Система освіти і виховання в єврейській національній меншині Волині у XIX – на початку XX ст. вивчалася Н. В. Рудницькою (2001). Проблеми освіти і виховання в чеській національній спільноті висвітлюються в дисертаційному дослідженні Г. А. Шпиталенко (2003). Загалом історія освіти й виховання на Волині широко представлена в науковому доробку О. М. Борейка, С. Б. Бричок, Ж. Ю. Даюк, Л. М. Єршової, О. Ю. Костюк, А. А. Коцути, М. В. Левківського, В. В. Павленко, І. М. Тимочко та ін.

Потреба наукової розробки визначеної проблеми викликана відсутністю спеціальних досліджень в історії педагогіки щодо змісту, форм та методів виховання дітей національних меншин Волині в досліджуваній період, які характеризувалися розвитком національної культури поляків, євреїв, чехів, німців, збереженням національної мови й традицій, особливостями системи виховання. Окрім того, актуальність дослідження полягає ще й у необхідності здійснити порівняльний аналіз впливу основних інститутів виховання (сім'ї, релігії, національного шкільництва) на виховання дітей у полікультурному середовищі. Дослідження має міждисциплінарний характер, тому в процесі його виконання залучалися наукові розробки з етнології, етносоціології, етнопедагогіки, історії України.

Отже, недостатня дослідженість проблеми виховання дітей національних меншин в історії педагогіки України, та відсутність спеціальних історико-педагогічних праць з порівняльного аналізу виховного процесу в середовищі національних меншин на регіональному рівні зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **„Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка „Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди” (державний реєстраційний номер 0110U002112). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Луцького інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна” (протокол № 6 від 26.01.2011 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 5 від 24.05.2011 р.).

Мета дослідження полягає в історико-порівняльному аналізі змісту, форм і методів виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан дослідженості проблеми в історичних і науково-педагогічних джерелах та здійснити її категоріальний аналіз.

2. Обґрунтувати провідні соціокультурні, соціально-політичні та етнокультурні передумови виховання дітей національних меншин на Волині.

3. З'ясувати специфіку виховного впливу на дітей національних меншин з сім'єю, школою, релігією як провідними інститутами виховання.

4. Здійснити порівняльний аналіз місця та ролі народної педагогіки національних меншин Волині та їх аксіологічного простору на виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваній період.

Об'єкт дослідження – виховання дітей національних меншин в системі освіти Волині.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин на Волині в XIX – на початку XX століття.

Територіальні межі дослідження обумовлені адміністративно-територіальним поділом Російської імперії. У Волинській губернії, де компактно проживала велика кількість представників різних національних меншин – поляків, чехів, німців, євреїв – існували зумовлені етнонаціональною специфікою форми й методи виховання дітей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку XIX ст. до 1917 р. Нижня межа обумовлена суспільно-політичними, соціально-економічними та правовими перетвореннями у Волинській губернії, яка була створена у 1797 р. в результаті поділу Речі Посполитої і приєднання волинських земель до Російської імперії. Верхня – 1917 р. – рік руйнації Російської імперії.

Теоретико-методологічною основою дослідження визначено принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності, реалізація яких дозволила в динаміці простежити за становленням системи виховання дітей національних меншин Волині; комплексно проаналізувати сукупність джерел, які стосуються формування змісту виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX ст. в умовах великодержавної політики уряду Росії; дослідити різні об'єктивні та суб'єктивні фактори, що вплинули на виховання дітей національних меншин у Волинській губернії в зазначений період; здійснити всебічний аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Значущим для виконання роботи є історико-порівняльний підхід, у межах якого проведено порівняльний аналіз процесу виховання дітей національних меншин на Волині.

У процесі дослідження використовувалися як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація) **методи дослідження**, що використовувалися для вивчення історичних джерел, так і спеціальні історико-педагогічні, а саме: *історико-генетичний* (вивчення історії національних меншин на Волині у динаміці їх розселення), *історико-порівняльний* (порівняння змісту, форм, методів, засобів виховання дітей національних меншин у досліджуваній період); *історико-системний* (завдяки якому формувалася загальна концепція дослідження щодо системного характеру процесу виховання в середовищі етнічних спільнот на Волині).

Джерельну базу дослідження склали: 1) нормативно-правові акти з питань розвитку освіти й виховання у досліджуваній період (документи міністерства народної освіти Російської імперії, розпорядження попечителів Київського учбового округу та ін.); 2) архівні документи, насамперед, Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фф. 707, 442, 1423), Житомирського обласного державного архіву (фф. 70, 226, 354); 3) нарративні джерела: монографії, дисертаційні дослідження, мемуарна література, статистичні описи, інші наукові публікації досліджуваного та більш пізнього періоду. Всього у процесі дослідження введено в науковий обіг 14 невідомих та маловідомих архівних джерел.

Наукова новизна дисертації полягає у цілісному вивченні процесу виховання дітей національних меншин Волині як самостійного об'єкту історико-педагогічного дослідження. *Уперше* комплексно досліджено процес становлення і розвитку виховання дітей національних меншин Волині у ХІХ - на початку ХХ ст.; висвітлено історичний шлях формування і розвитку провідних форм і методів виховання означеної групи дітей у досліджуваній період в етноконфесійному середовищі кожної етнічної меншини; цілісно досліджено передумови і чинники виховання дітей національних меншин у Волинській губернії; здійснено порівняльний аналіз впливу провідних інститутів виховання (школи, сім'ї, релігії) на виховання дітей різних національних меншин; *вдосконалено* історико-педагогічне знання про специфіку становлення та розвитку інститутів виховання в середовищі національних меншин волинського регіону; *подальшого розвитку* набули історичні засади вітчизняної теорії і методики виховання та етнопедагогіки.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що його результати можуть бути використані: при підготовці наукових праць з історії освіти України, етнопедагогіки та етнології; у навчально-виховному процесі вищих і середніх спеціальних педагогічних навчальних закладів; при

підготовці наукових праць фактологічно-історичного й науково-методологічного характеру з історії освіти й педагогіки; при написанні наукових праць з історії національних меншин в Україні; у процесі виховання у громадян України національної й політичної свідомості.

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи висвітлено у 7 одноосібних наукових працях, 6 з яких вміщені у провідних наукових фахових виданнях, 1 – в зарубіжному науковому періодичному виданні, 1 – методичні рекомендації до спецкурсу.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом їх оприлюднення на наукових, науково-методичних, науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних*: симпозіумі „Пророки у своїй Вітчизні – Тарас Шевченко та Юліуш Словацький” (Кременець, 2014); форумі „Європейський Союз – Україна: освіта дорослих” (Київ, 2014); *всеукраїнських*: науково-практичній конференції „Соціокультурний розвиток людини і суспільства” (Рівне, 2013), науково-практичній Інтернет-конференції „Сучасний вчитель початкових класів: традиції та інновації” (Рівне, 2014), Інтернет-конференції „Педагогічна освіта і наука: традиції, реалії, перспективи” (Умань, 2014); всеукраїнських наукових читаннях „Актуальні проблеми підготовки майбутнього актора: теорія та практика” (Запоріжжя, 2014); *регіональних*: круглому столі „Українська мова і нація: перспективи розвитку в період глобалізаційних процесів в Україні та світі» (Хмельницький 2014); семінарі-практикумі „Організація професійної підготовки робітників в умовах регіонального професійно-освітнього округу” (Львів, 2014).

Структура дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, додатків та списку використаної літератури (351 позиція, з них 45 – іноземними мовами). Загальний обсяг тексту дисертації становить 215 сторінок, з них 171 сторінка основного тексту. У дисертації вміщено 5 таблиць та 3 рисунки, а також 5 додатків на 6 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об’єкт, предмет, з’ясовано мету та завдання, наведено дані щодо джерельної бази, наукової новизни, теоретичного та практичного значення роботи, її теоретичних і методологічних засад, структури.

У **першому** розділі – „Виховання дітей національних меншин як історико-педагогічна проблема” – представлено теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки;

висвітлено історіографію досліджуваної проблеми; обґрунтовано провідні передумови та чинники розвитку виховного процесу стосовно дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX ст.

На підставі аналізу історичної, філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної, історико-педагогічної літератури, архівних джерел у дисертації представлено провідні теоретичні підходи до обґрунтування процесу виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваній період: соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний.

У дослідженні виявлено взаємозв'язок процесу виховання дітей національних меншин з історичним контекстом у межах провідних положень соціокультурології – принципу *homo activus*, принципу еволюції та антропосоціетальної взаємодії. Доведено, що соціокультурний підхід дає можливість використовувати для наукового аналізу проблеми дослідження поняття ментальності. З'ясовано соціокультурні характеристики процесу виховання в національних спільнотах (сукупність освітніх та виховних установ, культурна взаємодія національних спільнот із зовнішнім соціальним середовищем, наявність певного алгоритму передачі знань, окреслення навчання і виховання як соціокультурних процесів).

Обґрунтовано необхідність застосування соціально-педагогічної теорії до аналізу історії виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. Охарактеризовано сутність та зміст етнічної соціалізації особистості; роль і значення сім'ї, освіти та релігії як соціально-виховних інститутів. Обґрунтовано значення першого етапу інкультурації – дитинства, коли дитина виступає не суб'єктом, а інструментом процесу виховання, і зазнає визначального впливу етнічного середовища (Д. Мацумото).

Визначено етнопедагогічні засади проблеми дослідження, що ґрунтуються на тлумаченні культурної трансмісії (вертикальної – передачі від батьків до дітей системи культурних цінностей; горизонтальної – засвоєння культурного досвіду через спілкування з однолітками; непрямой – передача і засвоєння соціального досвіду в спеціально створених освітніх інституціях, а також у вигляді практики – від близьких, старших членів етнічної спільноти, родичів).

З'ясовано науково-теоретичне значення теорії етносу, теорії повсякденності та історико-педагогічної регіоналістики для аналізу проблеми дослідження. Доведено, що теорія етносу дає можливість пояснити виховний феномен етнічної батьківщини, мови, моралі; історико-педагогічна регіоналістика забезпечує обґрунтування регіональних відмінностей

виховання в історичному контексті; теорія повсякденності визначає сутність поняття „мала Батьківщина” у межах волинського регіону як чинника виховного процесу в середовищі національних меншин у досліджуваний період.

У дисертації представлено аналіз основних понять дослідження – „виховання”, „національне виховання”, „дитина з національної меншини”. У межах проблеми дослідження прийнято як базове визначення виховання у широкому соціальному значенні (як процес становлення особистості під впливом середовища) з огляду на те, що національні меншини на Волині у досліджуваний період фактично не мали власної системи шкільництва, відділеної від системи освіти Російської імперії.

Зроблено висновок, що ефективність процесу виховання залежала, насамперед, від етнокультурного впливу кожної з національних меншин та її взаємодії із зовнішнім соціокультурним середовищем. Національне виховання визначається в дослідженні як процесуальна характеристика впливу етнонаціонального середовища польської, чеської, німецької, єврейської громад Волині на дітей та молодь. Доведено про історичну зумовленість та становий характер процесу виховання у досліджуваний період, що виражало історичну потребу суспільства загалом та певної соціальної групи зокрема у підготовці покоління, здатного реалізувати певні соціокультурні функції в межах зазначеної групи і суспільства.

На основі науково-теоретичного аналізу проблеми дослідження сформульоване визначення поняття „дитина з національної меншини” як об’єкта і суб’єкта виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни.

Джерельна база дослідження представлена в дисертації у сукупності наукових досліджень у галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення: дослідження історії Волині – її культури, етносу, конфесій у досліджуваний період; дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття; роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у визначений період. Сформульовано висновок про недостатній рівень представлення досліджуваної проблеми в наукових працях з історії педагогіки та необхідність введення в науковий обіг невідомих та маловідомих джерел, насамперед, архівних матеріалів.

У дисертації з'ясовано провідні передумови та чинники, що визначали процес виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття: *історичні* (обґрунтовують вплив міграційних процесів на розселення національних меншин Волині та історичні умови їх життєдіяльності в регіоні), *територіально-демографічні* (передбачають виявлення специфіки волинського регіону в його поліетнічній структурі та особливостях історичного культурного розвитку; пояснюють демографічну динаміку національних меншин), *соціально-політичні* (визначають вплив російського імперського законодавства на культурно-освітні процеси в середовищі національних меншин, обґрунтовують значення феномена імперії та її освітньої політики для функціонування культурно-освітнього розвитку національних спільнот); *етнокультурні* (забезпечують врахування асиміляційних процесів та мультикультуралізму в соціокультурній динаміці волинського регіону в досліджуваній період). З'ясовано, що основою соціально-політичного регулювання освітніх процесів на території Волині стала проголошена міністром народної освіти С. Уваровим теза про формулу навчання і виховання особистості в імперії на засадах реалізації триєдиної формули „православ'я, самодержавство, народність”.

У **другому** розділі – „Етноконфесійні засади виховання дітей національних меншин на Волині” – з'ясовано роль релігії як провідного соціально-виховного інституту для дітей національних меншин на Волині; обґрунтовано зміст, форми і методи сімейного виховання дітей національних меншин у досліджуваній період; виявлено специфіку їх виховання у школах національних меншин.

У результаті теоретичного аналізу історичних джерел сформульовано висновок, що в досліджуваній період вплив соціального інституту релігії (католицизму, протестантизму, іудаїзму) на формування особистості дітей національних меншин фактично поєднував *два аспекти*: навчання релігії та власне релігійне виховання. Представлено специфіку релігійного виховання у середовищі національних меншин на засадах релігійної етики. Сформульовано висновок про неоднозначну роль релігії в культурно-освітніх процесах національних спільнот на Волині у XIX – на початку XX століття: по-перше, *етноінтегруючу*, що забезпечувала збереження самоідентифікації того чи іншого етносу в іноетнічному середовищі; по-друге, *етноізолюючу*, оскільки за релігійною ознакою відбувалося відмежування однієї національної спільноти від іншої, а всіх національних спільнот на Волині – від православної громади українців.

Окреслено виховне значення релігійних традицій, свят та обрядів у процесі виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваній

період, а також визначальну роль релігії у моральному вихованні дітей. Наголошено на провідній ролі духовних навчальних закладів євреїв Волині у вихованні дітей; обґрунтовано значення місцевої церковної громади німців і чехів Волині у навчанні та вихованні дітей з національних громад; з'ясовано значення дитячої літератури релігійного характеру у польській спільноті Волині досліджуваного періоду.

У дисертації виявлено особливості сімейного виховання дітей у національних меншинах Волині; встановлено поєднання релігійних і національних традицій у сімейному вихованні. Наголошено на виховних можливостях спільного проведення часу та організації дитячого дозвілля в сім'ях національних меншин регіону. Виявлено, що в єврейській громаді Волині сім'я стала не лише виховним інститутом, але й знаряддям певної етнокультурної консервації підростаючого покоління від впливу іноетнічного середовища – російського, українського, німецького, польського тощо. Аналіз історичних джерел засвідчив, що кожна з національних меншин Волині жила досить замкнуто, тому й процес виховання дітей будувався за загальноприйнятними для того часу канонами, але відрізнявся за етнічними та конфесійними характеристиками. Навіть досить близькі за змістом релігійного виховання польські та українські сім'ї досить мало знали одна про одну, якщо йшлося про виховання дітей у душі своєї релігії.

Виховання дітей у сім'ях національних меншин на Волині значною мірою визначалося релігійною належністю батьків, оскільки існувала стійка ідентифікація етнічної належності з конфесійною. Специфіка релігійного впливу на виховання дітей національних меншин на Волині полягала у тому, що серед аналізованих у дисертації національних громад лише євреї належали до іудейської релігійної громади, всі ж інші – до християнських церков різного спрямування (католики, протестанти, лютерани). Тому релігійні засади виховного процесу були досить схожими у німців, чехів та поляків, і досить суттєво відрізнялися у євреїв, які провадили виховання дітей за старозаповітними канонами.

На основі аналізу виховного потенціалу шкіл національних меншин як спеціально створених освітніх інституцій відзначено про переваження початкового рівня освіти дітей з навчанням рідною мовою (німці і чехи); початкового і середнього рівня (поляки); початкової освіти та духовних навчальних закладів (євреї).

Доведено, що шкільне виховання у чеській громаді було спрямоване на формування законслухняності, відданості імперській владі; у польській – на формування національної свідомості та релігійної моралі; єврейській – на

розвиток навичок життєдіяльності. З'ясовано, що в процесі аналізу виховного процесу в школах Волині, де навчалися діти національних меншин варто враховувати відмінність національного шкільництва від шкільництва національних меншин, яке створювалося в нормативно-правовому полі імперської освітньої влади. Основним виховним завданням таких навчальних закладів було формування підданого Російській імперії, бажано російськомовного, православного або ж „інославного”, але лояльного до російської держави. Означений поділ дав можливість стверджувати про різночитання у виховному ідеалі, який прагнули сформувавши у дітей під час навчання. Виховний процес в „іновірських” (або ж „інородчеських”) школах супроводжувався численними проблемами, пов'язаними з мовним бар'єром, відсутністю зв'язку виховного процесу в школі з національними традиціями та відповідним віросповіданням.

У **третьому** розділі – „Етнопедагогічні основи виховання дітей національних меншин на Волині” – проаналізовано виховні можливості народної педагогіки польської, чеської, німецької та єврейської національних меншин Волині у ХІХ – на початку ХХ століття; обґрунтовано аксіологічні характеристики виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваній період.

Встановлено, що народна педагогіка національних меншин Волині у досліджуваній період ґрунтувалася на народній моралі, звичаях і традиціях, національних святах і обрядах, етнічних символах і міфах, дитячому фольклорі тощо. Сформульовано висновок про взаємозалежність народної та релігійної педагогіки в національних спільнотах Волині; з'ясовано виховних вплив системи національних цінностей на процес виховання дітей.

Історико-педагогічний аналіз етнопедагогічного ресурсу національних спільнот волинського регіону дав можливість встановити спільні засади виховного процесу для всіх досліджуваних національних меншин, що ґрунтувалися на загальнолюдських цінностях, народній моралі, домінантній ролі сім'ї у вихованні дітей. До провідних етнічних цінностей, які мають значення для процесу виховання, віднесено мову, етнічну мораль, сім'ю та виховні цінності. Доведено, що при аналізі всієї системи виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваній період варто брати до уваги, що в цьому процесі входили в суперечність два рухи: по-перше, виховний процес у самій національній громаді (єврейській, чеській, польській, німецькій), а по-друге, зовнішній виховний вплив – як з боку представників інших етносів у полікультурному волинському середовищі, так і з боку офіційної імперської виховної доктрини. Держава ставила перед собою завдання виховання громадянина Російської імперії незалежно від етнічної

належності, що вдавалося з різним ступенем успішності, залежно від загального рівня освіченості дітей національних меншин, рівня етнічної замкнутості національної меншини; характеру розселення представників національних меншин – компактного чи дисперсного. У дисертації відзначено, що *провідні форми, методи і засоби виховання дітей національних меншин на Волині протягом усього досліджуваного періоду залишалися спільними*; відрізнялися лише своїм змістом, що детермінувався етнопедагогічними особливостями виховного процесу.

Доведено, що відношення офіційної влади до навчання і виховання дітей національних меншин рідною мовою було найчастіше байдужим, почасти – негативним. Найбільш активно рідномовне виховання реалізувалося в школах німецької та чеської меншин. Польська національна меншина виховання і навчання рідною мовою втратила після 1832 року і зберегла лише сімейне рідномовне виховання. Так само в сім'ї реалізувалася рідномовна модель виховання у євреїв Волині досліджуваного періоду. Відзначено роль трудової діяльності як аксіологічного чинника виховного процесу в середовищі національних меншин, обґрунтовано вплив етнопсихології на процес виховання дітей.

Проведене комплексне дослідження проблеми виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття дозволило сформулювати такі **загальні висновки**:

1. У дисертації виявлено стан дослідженості проблеми виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття в історичних та науково-педагогічних джерелах, а також здійснено її категоріальний аналіз.

Виокремлено провідні теоретичні підходи, які дозволяють осмислити проблему виховання дітей національних меншин у контексті різних галузей науки – соціокультурний, соціально-педагогічний, етнопедагогічний. Окреслено значущість залучення до теоретичного аналізу проблеми дослідження окремих наукових теорій, які є важливими для висвітлення проблеми виховання дітей національних меншин в окремий історичний період на Волині, насамперед, історико-педагогічну регіоналістику, теорію повсякденності, теорію етносу.

Визначено провідні поняття досліджуваної проблеми – „виховання”, „процес виховання”, „дитина національної меншини”; останнє окреслено в дослідженні як об'єкт і суб'єкт виховання в середовищі національної меншини, завдяки якому формуються особистісні якості, відбувається етнічна соціалізація дитини та реалізуються завдання національного виховання в полікультурному і поліетнічному середовищі регіону чи країни.

У дисертації представлено аналіз історіографії проблеми дослідження. Всі історичні матеріали класифіковано у вигляді чотирьох груп наукових джерел та окремої групи архівних матеріалів. До першої групи було віднесено наукові дослідження в галузі історії національних меншин та історії освіти, які мають, насамперед, методологічне значення; до другої – дослідження історії Волині (її культури, етносу, конфесій у досліджуваний період); до третьої групи увійшли дослідження окремих соціальних, культурологічних, аксіологічних, етнологічних аспектів проблеми розвитку сфери освіти національних меншин у досліджуваний період; четверту групу склали роботи, що безпосередньо стосуються питань виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. У результаті аналізу наукової літератури та історичних джерел обґрунтовано висновок, що найменш представленою в історичній та історико-педагогічній літературі є саме четверта група наукових досліджень, що посилює актуальність обраної проблеми. З'ясовано, що у вивчених історичних розвідках дослідники концентрували свою увагу, передусім, на проблемі навчання дітей національних меншин, оскільки вона набагато краще представлена в історичних джерелах, включно з архівними матеріалами. Тому для вивчення проблеми виховання дітей національних меншин особлива увага зверталася на мемуарну літературу, а також дослідження в галузі етнопедагогіки різних національних меншин в Україні.

2. У дисертаційній роботі обґрунтовано провідні історичні, територіально-демографічні, соціально-політичні, етнокультурні передумови, які впливали на процес та результат виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період. Доведено, що особливості розселення національних меншин на Волині протягом кількох століть справили значний вплив на характеристики виховного процесу в середовищі національних меншин. Обґрунтовано висновок про особливий вплив на виховання дітей національних меншин етнокультурного середовища волинського краю; з'ясовано специфіку нормативно-правової бази щодо „іновірців» та „інородчеських шкіл” Російської імперії у контексті навчання та виховання дітей.

Історичні передумови розглянуті в дисертації як такі, завдяки яким відбулося розселення кількох найбільших національних меншин на території Волині. На основі аналізу *територіально-демографічних* передумов виявлено специфіку волинського регіону в його поліетнічній структурі та специфіці історичного культурного розвитку. Доведено, що особливості розселення національних спільнот на Волині та формування їх

структури й внутрішньої ієрархії визначили в перспективі особливості виховного процесу в їх середовищі та вплив різноманітних інститутів та інституцій.

До *соціально-політичних* передумов віднесено: наявну в XIX – на початку XX століття соціально-політичну ситуацію в Російській імперії загалом і в освітній галузі зокрема; нормативно-правове поле функціонування сфери освіти і діяльності „інородчеських” шкіл, де було сконцентровано навчально-виховний потенціал етнічних спільнот волинського краю. Доведено, що домінуючими соціально-політичними чинниками, які визначали специфіку виховного процесу в середовищі національних меншин Волині, були імперія як політичний механізм, а також нормативне регулювання життєдіяльності іновірців на території Волинської губернії.

У дослідженні з’ясовано, що етнокультурні передумови виховання дітей національних меншин на Волині ґрунтувалися на засадах соціокультурного підходу до проблеми дослідження, що дає можливість розглядати дві провідні моделі національної політики у їх історичній ретроспективі – асиміляцію та мультикультуралізм. Доведено, що домінуючою була асиміляційна модель національної політики, за якою національні меншини поступово розчинялися в середовищі корінної і більш кількісно потужної етнічної спільноти.

Обґрунтовано суперечність досліджуваного хронологічного періоду і регіону, яка полягає у тому, що кількісно переважаючою для всіх національних меншин Волині були українці, які самі були поставлені в статусну позицію національної меншини внаслідок імперської асиміляційної політики Росії. У зв’язку з цим сформульовано висновок про мовну та освітню асиміляцію польської, єврейської, чеської, німецької меншини в межах російської культурної моделі, яка представляла владну спільноту держави.

3. Охарактеризовано специфіку виховного впливу на дітей національних меншин провідних інститутів виховання – сім’ї, школи, релігії.

Доведено про непересічне значення релігії у вихованні дітей усіх розглянутих в дослідженні національних меншин – поляків, чехів, німців та євреїв. З’ясовано, що особливості визначення місця і ролі релігії у вихованні дітей детерміновані тим, що три з досліджуваних національних меншин належали до християнської релігії, а євреї – до іудаїзму.

Обґрунтовано, що філософською основою релігійного змісту виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття стала релігійна етика, яка мала багато спільного у всіх

представників національних меншин – поляків (переважно католики), чехів і німців (переважно католики і лютерани), євреїв (переважно іудеї). Визначено роль релігії в освіті, культурі, вихованні дітей у національних спільнотах, що полягала в *етноінтеграції*, з одного боку, та *етноізоляції* – з іншого.

З'ясовано місце і роль сім'ї і вихованні дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. Доведено, що спільним для всіх досліджуваних меншин Волині було заохочення сімей національною спільнотою до великої кількості дітей; основними *методами* сімейного виховання були релігійні (молитва, спонукання до участі в релігійних обрядах тощо), які визначали характер інших груп виховних методів. Головними *формами* сімейного виховання дітей національних меншин Волині у досліджуваній період стали вивчення релігії, формування певних звичок і навичок поведінки, гра, спільна діяльність батьків і дітей у вигляді праці або ж дозвілля тощо, а *методами* – виховання словом, грою, спілкуванням і відповідними відносинами між старшими членами сім'ї і дітьми.

У процесі аналізу наукової літератури та історичних джерел встановлено місце та роль школи як виховного соціального інституту, який здійснював виховний вплив на дітей національних меншин. З'ясовано, що створення та діяльність шкіл національних меншин на Волині у досліджуваній період залежали від соціально-політичних чинників, фінансувалися переважно з коштів місцевої громади та поєднували риси світського та релігійного виховання.

Характерною рисою виховання у школах національних меншин була його релігійна спрямованість та суто конфесійний зміст. Водночас школи національних меншин прагнули здійснювати рідномовне виховання, що залежало від ставлення уряду до тієї чи іншої національної меншини.

Головними характеристиками процесу виховання дітей у школах національних меншин Волині у ХІХ – на початку ХХ століття визначено: відповідність виховних постулатів школи певній релігії, залежно від етноконфесійної належності меншини; спрямування виховного процесу на формування рис виховного ідеалу, притаманного тій чи іншій етнічній культурі; тісний зв'язок школи з місцевою громадою та сімейним вихованням у середовищі національних меншин.

4. У дослідженні здійснено аналіз місця та ролі народної педагогіки національних меншин Волині та їх аксіологічного простору на виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваній період.

Обґрунтовано етнопедагогічні основи виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття. З цією метою з'ясовано роль народної педагогіки польської, чеської, німецької та єврейської меншин у вихованні дітей; виявлено специфіку аксіологічного простору досліджуваних національних меншин та його вплив на виховання дітей. Доведено, що кожна з проаналізованих у межах дослідження національних меншин привнесла в процес виховання дітей досвід своєї етнічної Батьківщини, крім євреїв, які формували в кожній країні етнічно відмінні традиції виховання, що об'єднувалися, однак, у площині іудаїзму.

На основі проведеного в дисертації аналізу виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період з'ясовано, що загальні принципи виховання, реалізовані у середовищі кожної з названих меншин, були сталими і характерними для кожної з етнічних громад – польської, німецької, чеської, єврейської. До таких принципів виховання віднесено: принцип природовідповідності, принцип послідовності й наступності, принцип обумовленості процесу виховання релігійними нормами, притаманними кожній з досліджуваних національних меншин. Спільними для усіх національних меншин стали також провідні *методи* (привчання, власного прикладу, переконання, використання громадського осуду чи схвалення тощо), і *засоби* (насамперед, комунікативне середовище й провідні види діяльності, характерні тій чи іншій громаді) виховання дітей.

Етнопедагогічні засади виховання дітей національних меншин на Волині у ХІХ – на початку ХХ століття окреслені з огляду наявності в етнічних спільнотах власних уявлень про виховний ідеал як досконалу особистість, що найбільшою мірою відповідає інтересам народу, виражає сутність його прагнень. Спільною рисою означених виховних ідеалів у поляків, євреїв, німців і чехів Волині у досліджуваний період стала виразна релігійність та відданість основам віри, любов до свого народу, прагнення зберегти культурну спадщину своїх предків, повага до батьків і старших, милосердя й порядність. Таким чином, можна констатувати, що у виховному ідеалі національних меншин Волині сконцентрувалися загальнолюдські цінності, а розбіжності мали переважно характер етнічних, набутих в ході власного етнокультурного розвитку. Основою народного виховання в національних спільнотах Волині у досліджуваний період стала природо- та культуровідповідність, виховання дітей у праці, на засадах загальнолюдської моралі, у рідномовному середовищі.

Доведено, що специфіка аксіологічного простору виховання дітей суттєво залежала від зовнішніх чинників (знаходження в іноетнічному та

інокультурному середовищі, особливості російського імперського законодавства про „іногородців” та ін.), а також внутрішніх – особливості укладу життя в національних громадах, специфіка сімейних відносин тощо. Обґрунтовано висновок про те, що попри певну культурну замкнутість кожної національної меншини, дітям прагнули прищепити загальнолюдські цінності – любов, милосердя, дбайливе ставлення до близьких, працьовитість, що впливало на зміст, форми та методи виховання дітей національних меншин.

Дослідження не вичерпує проблеми виховного потенціалу національних меншин Волині в історичному контексті. *На подальшу увагу* істориків педагогіки заслуговує: вивчення історіографії проблеми навчання і виховання дітей національних меншин на Волині та інших регіонах України у ХІХ – на початку ХХ століття; питання становлення і розвитку науково-методичного забезпечення виховного процесу у школах та позашкільному середовищі; проблеми виховання дітей національних меншин у радянський період розвитку освіти Правобережжя тощо.

Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у таких **публікаціях** автора:

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Калитюк Л. М. Теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки / Л. М. Калитюк // Педагогічний пошук : науково-методичний вісник. – 2012. – № 4 (76). – С. 11–15.

2. Калитюк Л. Релігія як провідний чинник виховного процесу для дітей у польських родинах Волині (ХІХ – початок ХХ століття) / Любов Калитюк // Українська полоністика. – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013. – Вип. 10. – С. 178–187.

3. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин в історії Волині: провідні теоретичні підходи до вивчення проблеми / Л. М. Калитюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 6 (72). – С. 234–240.

4. Калитюк Л. Релігія як провідний соціально-виховний інститут для дітей національних меншин на Волині (ХІХ – початок ХХ століття) / Любов Калитюк // Гірська школа Українських Карпат. – Івано-Франківськ, 2013. – № 8–9. – С. 276–279.

5. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття: базові категорії і поняття дослідження / Л. М. Калитюк // Вісник Черкаського університету. Серія „Педагогічні науки”. – 2013. – № 1 (254). – С. 36–40.

6. Калитюк Л. М. Народная педагогика польского, чешского и еврейского национальных меньшинств на Волыни / Л. М. Калитюк // Педагогика и Современность : научно-педагогический журнал. – 2014. – № 4. – С. 92–98.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати:

7. Калитюк Л. М. Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.) : метод. посіб. до спецкурсу / Л. М. Калитюк ; за заг. ред. проф. О. Н. Дем'янчука. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2014. – 154 с.

АНОТАЦІЯ

Антонюк Л. М. Виховання дітей національних меншин на Волині (XIX – початок XX ст.): порівняльний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2016.

У дисертації представлено комплексний порівняльний аналіз виховання дітей національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття. З'ясовано теоретичні основи процесу виховання дітей національних меншин в історії та теорії педагогіки; висвітлено історіографію проблеми виховання у школах національних меншин на Волині у XIX – на початку XX століття; виявлено провідні передумови та чинники розвитку виховного процесу стосовно дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період. Визначено роль релігії як провідного соціально-виховного інституту для дітей національних меншин на Волині; проаналізовано зміст, форми і методи сімейного виховання дітей національних меншин у досліджуваний період; виявлено специфіку їх виховання у школах національних меншин. Вивчено виховні можливості народної педагогіки польської, чеської, німецької та єврейської національних меншин Волині у XIX – на початку XX століття; обґрунтовано аксіологічні характеристики виховання дітей національних меншин на Волині у досліджуваний період.

Ключові слова: Волинь, виховання, національні меншини, народна педагогіка.

АННОТАЦИЯ

Антонюк Л. М. Воспитание детей национальных меньшинств на Волыни (XIX – начало XX в.): сравнительный анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2016.

В диссертации представлен комплексный сравнительный анализ воспитания детей национальных меньшинств на Волыни в XIX – начале XX века. Определены теоретические основы процесса воспитания детей национальных меньшинств в истории и теории педагогики. Исследование позволило выделить основные теоретические подходы к осмыслению проблемы воспитания детей национальных меньшинств в контексте различных отраслей науки – социокультурный, социально-педагогический, этнопедагогический. Кроме того, в процессе теоретического анализа проблемы воспитания детей национальных меньшинств использовались отдельные научные теории, значимые для раскрытия проблемы воспитания детей национальных меньшинств в исследуемый исторический период на Волыни, прежде всего, историко-педагогическую регионалистику, теорию повседневности, теорию этноса.

Изучена историография проблемы воспитания в школах национальных меньшинств на Волыни в XIX – начале XX века; проанализированы основные исторические, территориально-демографические, социально-политические, этнокультурные условия, влияющие на процесс и результат воспитания детей национальных меньшинств на Волыни в исследуемый период.

Обоснована роль семьи как ведущего социально-воспитательного института для детей национальных меньшинств на Волыни. Подтверждено, что философским основанием религиозного содержания воспитания детей национальных меньшинств на Волыни в XIX – начале XX века стала религиозная этика, общая для представителей всех национальных меньшинств – поляков (преимущественно католики), чехов и немцев (прежде всего католики и лютеране), евреев (преимущественно иудеи). Как показало исследование, религия выполняла двойственную роль в образовании, культуре, воспитании детей в национальных общностях: во-первых, этноинтегрирующую, обеспечивающую сохранение самоидентификации определенного этноса в иноэтнической среде; во-вторых, этноизолирующую, поскольку по религиозному признаку осуществлялась изоляция одной национальной общности от другой, а всех

национальных общностей на Волыни – от православного сообщества украинцев.

Обоснованы содержание, формы и методы семейного воспитания детей национальных меньшинств в исследуемый период; выявлена специфика их воспитания в школах национальных меньшинств. Проанализированы воспитательные возможности народной педагогики польской, чешской, немецкой, еврейской национальных общностей на Волыни в XIX – начале XX века; обоснованы аксиологические характеристики воспитания детей национальных меньшинств на Волыни в исследуемый период.

Подтверждено, что в аксиологическое пространство национальных общностей на Волыни в XIX – начале XX века и воспитательных ценностей детей национальных меньшинств входит семья, родной язык, отношение к трудовой деятельности, собственно религиозные ценности. Выявлено, что специфика ценностей в процессе воспитания детей существенно зависела от внешних факторов (нахождение в иноэтнической и инокультурной среде, особенности российского имперского законодательства об „инородцах” и т.п.), а также внутренних (особенности уклада жизни, специфика семейных отношений и т.п.). Обоснован вывод о том, что при культурой замкнутости каждой национальной общности детям стремились привить общечеловеческие ценности – любовь, милосердие, заботливое отношение к близким, трудолюбие, что влияло на содержание, формы методы воспитания детей в национальных общностях.

Ключевые слова: Волынь, воспитание, национальные меньшинства, народная педагогика.

SUMMARY

Antoniuk L. M. Parenting national minorities' children in Volyn (XIX – early XX c.): a comparative analysis. – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – general pedagogy and the history of pedagogy. – Zhytomyr State University named after Ivan Franko. – Zhytomyr, 2016.

The thesis presents a comprehensive comparative analysis of the education of children of national minorities in Volyn in the XIX – early XX century. There are found out the theoretical foundations of the process of education of national minorities children in the history and theory of pedagogy; historiography highlights the problems of education in national minorities' schools in Volyn in the nineteenth – early twentieth century; leading grounded preconditions and factors of educational process regarding the minorities' children in Volyn in the period studied. The role of religion as a leading socio-educational institute for

minority children in Volyn has been revealed; reasonably content, forms and methods of family education of minorities' children in the period studied has also been investigated as well as the specificity of education in minorities' schools. The work also looks into educational opportunities of folk pedagogy of the Polish, Czech, German and Jewish minorities in the Volyn in XIX – early XX century; reasonably axiological characteristics of parenting national minorities' children in Volyn in the period studied have been examined.

Keywords: Volyn, education, national minorities, folk pedagogy.